

# Nyelvészeti humorelméletek

**E**gy tudományos elmélettől sokat várunk el. Többek között azt, hogy ne egyedi esetekre legyen leszűkítve (vö. „Van egy teóriám arról, miért zuhanhatott le a maláj gép...”), hogy világos és ellenőrizhető legyen (vö. „Erről csak homályos elméleti feltevéseink vannak...”), és hogy pontosan tükrözze a valóságot (vö. „Amit mondasz, az lehet, hogy elméletben igaz, de a gyakorlat egészen más...”). Egyértelműen meg kell határoznia érvényességi körét, célját, alapfogalmait és axiómáit. A nyelvészeti elméletektől (is) háromféle adekvátsági kritériumot szoktak számon kérni: (1) a megfigyelés szintjén adekvát egy nyelvészeti elmélet, ha az általa felhasznált nyelvi adatok hibátlanok és a kérdésfelvetés szempontjából teljesekek; (2) a leírás szintjén adekvát, ha helyes empirikus általánosításokat tesz vagy tesz lehetővé; (3) a magyarázat szintjén adekvát, ha valamilyen elfogadott magyarázatfogalom szerint kielégítő magyarázatot nyújt empirikus általánosításaira, azaz a nyelvi tényekre – például a feltárt nyelvi tények kapcsolatba hozhatók más nyelvi tényekkel, általános nyelvészeti tételekkel, továbbá vannak egy összetett elméleten belüli és nyelvészeteken kívüli (például genetikai, történelmi, pszichológiai) magyarázatfogalmak is (Kiefer 2000; Raskin–Hempelmann–Taylor 2009).

A humorról foglalkozó nyelvész (*a*) vizsgálhatja a nyelvi humor valamelyik válfaját, (*b*) valamilyen szöveg(ek), valamely szerző(k) vagy valamely nyelv(ek) humoreszközait, (*c*) rendszerezheti a humor nyelvi kifejezési módjait, (*d*) megkísérelheti a nyelvi humor (egyik-másik fajtájának) értelmezését egy – esetleg több – általánosabb igényű nyelvészeti vagy humorelméleten belül, avagy (*e*) törekedhet egy nyelvészeti humorelmélet kidolgozására, illetőleg egy már létezőnek az igazolására/cáfolására. A magyarázó adekvátság csak a (*d*) és az (*e*) körébe eső munkáknál merül fel, ezek tartoznak az elméleti humorkutatáshoz. Mindjárt

meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nyelvi humorjelenségek pontos megfigyelése és leírása alapfeltétel, enélkül nem érdemes hozzáfogni az elméletalkotáshoz, mert szinte biztos, hogy az empirikus cáfolat hamar megérkezik, és ettől kezdve az elmélet erényeit fölösleges ecsetelni. Az ötféle cél jól megfér egymás mellett, nem is mindig különülnek el élesen. Szigetvári (1911) hosszan taglalja a komikum elméleteit, és már körültekintően osztályoz. Nagy (1968) is az osztályozásra helyezi a hangsúlyt: forrása Karinthytól Rejtőn át a *Ludas Matyi* című szatirikus hetilapig terjed. Lendvai (1996) főleg orosz viccekre, Forgács (2005) a rengeteg összegyűjtött magyar vicc-, reklám-, sajtó- és irodalmi példája mellett német, angol és orosz kreatív nyelvi játékokra alapozza a nyelvi szintek szerint haladó rendszerezését. Molnár (1998) a szójátékokat, T. Litovkina és szerzőtársai (2013) a közmondásferdítéseket (antiproverbiumokat), Vargha (2013) a találós kérdéseket, Schirm (2016) a kortárs stand-up comedy beszédalakzatait tárgyalja. Adamikné Jászó (2017) – a klasszikus retorika fogalmi körében – Arany János humorfelfogásával és epikus műveinek humorával foglalkozik. Andor (2008) a keretszemantikára támaszkodik az állatviccek kulcsszavainak szövegszervező státusát elemezve. Palágyi (2016) a kognitív szemantika újabb irányzatait hívja segítségül egy-egy nyelvi példa magyarázatához. Nemesi (2015a) a három legismertebb pragmatikaelmélet – a társalgási elvek, maximák és implikatívák elmélete, a beszédaktus-elmélet és a relevanciaelmélet – „humorfogékonyságát” teszteli és hasonlítja össze, miután röviden bemutatja és bírálja Raskin (1985; Attardo–Raskin 1991; Raskin–Hempelmann–Taylor 2009) nyelvészeti humorelméletét (lásd még Riszovannij 2008). És ez csak néhány, önkényesen kiragadott könyv és tanulmány a magyar nyelvű szakirodalomból.

## Miért nehéz nyelvészeti humorelméletet alkotni?

Legalább négy okból:

1. mert nem egyszerű a (nyelvi) humor fogalmát precízen meghatározni;
2. mert a humor viszonylagos;
3. mert a humor nem csak a nyelvben manifesztálódik;
4. mert még a nyelvi humornak is nagyon sokféle alakváltozata van.

Ha azt firtatjuk, tulajdonképpen mi a humor, a lexikográfus olyasféle válaszai, mint például: „szellemes tréfálkozásban megnyilvánuló, mélyről fakadó derű (megnyilatkozása)” (ÉKsz.<sup>1</sup>), esetleg „az élet felismert visszásságait derűvel szemlélő vagy gyakran csak derűsnek mutató kedélyállapot”, illetőleg „ennek megnyilatkozása, szellemes(en játékos, keserű stb.) tréfálkozás” (ÉKsz.<sup>2</sup>), nem látszanak

kielégítőnek. A megfogalmazás szinte minden elemébe beleköthetnénk – a humor nem feltétlenül szellemes (lásd a humor viszonylagosságát), aligha azonosítható a tréfálkozással (attól is függ persze, mit értünk a tréfálkozáson), nem kizárólag „a mélyről fakadó derű megnyilatkozása” lehet, nem mindig az élet visszasságait tükrözi, és nem biztos, hogy a humort alkalmazó ember kedélyállapotából lenne szerencsés kiindulnunk (már csak azért sem, mert a humor forrása lehet gyanútlan ember vagy – mondjuk – egy vicces állat). Inkább abból, hogy milyen hatást vált ki a befogadóban. Ez a hatás lehet külsőleg is megfigyelhető (a mosoly és nevetés különböző változatai), de nem azonosíthatjuk ezekkel a látható-hallható viselkedéses megnyilvánulásokkal, mert egyrészt a mosolyt és a nevetést másra is használhatjuk (például a zavarunk palástolására), másrészt olykor leplezzük, elfojtjuk. A beszédaktus-elmélet (Austin 1962/1990; Searle 1969/2009) a perlokúció fogalmával írja le azokat a hatásokat, amelyeket egy megnyilatkozás kivált a befogadóból (meggyőzi, elbizonytalanítja, megijeszti, elszomorítja, mulatztatja stb.). Mivel a beszédaktus-elméletet kitégíthatjuk a szemiotika irányába (vö. Szívós 2014), a nyelvi és a nem nyelvi humor is beilleszthető a perlokúciós hatások sorába: elsődlegesen mentális hatás (hirtelen előtörő derű), de természetes viselkedési megnyilvánulása is van (mosoly, nevetés), amely azonban bizonyos fokig kontrollálható (Nemesi 2015a, 2016). A humor mint humorérzék (vö. „A férjednek nincs humora”) vagy mint humoros szándékú megnyilvánulás (vö. pl. „Ez most humor akart lenni?”) metonimikus jelentésátvitel.

Amennyire könnyű körülírni a humort mint hatást, annyira nehéz megmondani/megjósolni, mi vált(hat)ja ki ezt a hatást. Hogy mit értékelünk humorosnak, és mit nem, függ a kultúránktól, a humorfogékonyságunktól, a háttérismereteinktől, a beszédhelyzettől, a nézőpontunktól és az ízlésünktől/értékkrendünktől. Vegyük az alábbi viccet 1986-ból (Pv. 215):

*A kijevi piacon két saláta beszélget:*

*– Te már nyugdíjba mentél?*

*– Nem, még aktív vagyok.*

Megfelelő háttérismeret nélkül nem világos, miért lehet egyáltalán viccnek tekinteni ezt a szöveget. Az önmagában kevés, hogy nem emberek, hanem növények (két saláta) beszélgetnek benne. Tudni kell, hogy a csernobili atomerőmű katasztrófájának évében járunk, és hogy a radioaktív sugárzás miatt az érintett területeken természetett zöldségek fogyasztása életveszélyes. A megszemélyesített saláták szó szerinti beszéd-témája ezáltal egy másik, sugallt értelmet kap: az „aktív” azt jelenti, hogy ’radioaktív’. E háttérismeret birtokában is kérdés azonban, humorosnak találja-e az olvasó/hallgató a viccet: egyes kultúrákban, beszédhelyzetekben és például az áldozatok vagy a felelősök nézőpontjából ízléstelen, morbid (vö. „fekete humor”, agresszív humor).



Mivel létezik képi, mozgásos/geszturális és zenei humor is, az általános humor-elméletnek mint multidiszciplináris vállalkozásnak azonosítania kell(ene) azt a közös nevezőt, ami a humoros hatást kiváltja. De mi lehet a közös például egy Balotelli-mémben (Veszelszki 2013), egy Szomszédok-paródiában, Mozart *Falusi muzsikások* című zenei tréfájában (Ittész 2015) és Hofi Géza politikai implikaturáiban (Nemesi 2013)? Diszciplináris háttérüktől függetlenül a humor-elméleteket hagyományosan három nagy csoportba szokták sorolni (Séra 1980: 50–58; Raskin 1985: 30–41; Lendvai 1996: 22–24, Martin 2007: 62–75; Morreall 2016):

- Az *inkongruenciaelméletek* a humor lényegét a váratlanságban, szokatlanságban, normaszegésben, abszurdításban, illetőleg ezek feloldásában látják.
- A *förlényelméletek* szerint – gyarló módon – mások ügyetlenségén, balgaságán, balszerencséjén nevetünk, mert örülünk, és megnyugtat bennünket, hogy velünk ilyesmi nem történik, így mások fölött állunk.
- A *megkönnyebbüléselméletek* úgy fogják fel a humort, mint egy szelepet, amelyen keresztül kiereszthetünk mindenfajta belső és társas-társadalmi feszültséget.

A három elméletcsoport alapgondolata valójában nem zárja ki egymást. Az első csak arra koncentrál, mi idézi elő a humort, míg a másik kettő a humor fő pszichológiai és/vagy társas-társadalmi funkcióját próbálja meg azonosítani. A pszichologizálástól ódzkodó, formalista nyelvész természetesen az inkongruencia és feloldása felől közelíti meg a témát – bár, ha óvatos, úgy fogalmaz, hogy ne vesse el a másfajta, nem inkongruens humor lehetőségét sem (lásd pl. Goatly 2012: 21). Az olyan funkionalisták viszont, mint a nemzetközi szakirodalomban is jegyzett Fónagy (1970, 1982, 2001: 275–336), nyelvész létükre egyáltalán nem idegenkednek a multidiszciplináris szemléletmódtól. A freudianus Fónagy – akinek fia egyébként ismert pszichoanalitikus és klinikai pszichológus (University College London) – viccmagyarázata abból indul ki, hogy a viccelő mást mond, mint amit gondol, de nem hazudik: azt akarja, hogy leleplezzék. Hallgatóságának ezért „olvasnia kell a gondolataiban”, észlelve azokat a „viccjeleket” (külső megjelenésben a csörgősipka, bohócruha, szóban a túlzó, gúnyos hanglejtés, írásban a három pont, az idézőjel), amelyek „hatálytalanítják” a kimondottakat. A gyerekek sokáig nem veszik észre a nyelvhez kapcsolódó viccjelzéseket; hajlamosak komolyan venni azt is, amit a felnőttek humorosnak szántak. „Viccel a bácsi” – mondják ilyenkor a szülők, hogy megértsék velük, nem kell szó szerint venni és esetleg megijedni a „bácsi” megjegyzésétől. Így a gyerekek lassan megtanulják, hogy a felnőttek gyakran viccelnek, és hogy miről lehet a viccelődést felismerni. A viccjelek bizonytalanságai miatt azonban a felnőtt társalgás során is adódhat félreértés, amit rendszerint a „Vicceltem”, „Csak tréfálok”, „Nehogy komolyan vedd” stb. fordulatokkal próbál-



nak feloldani a humorhoz az adott pillanatban és módon sikertelenül folyamodó beszélők.

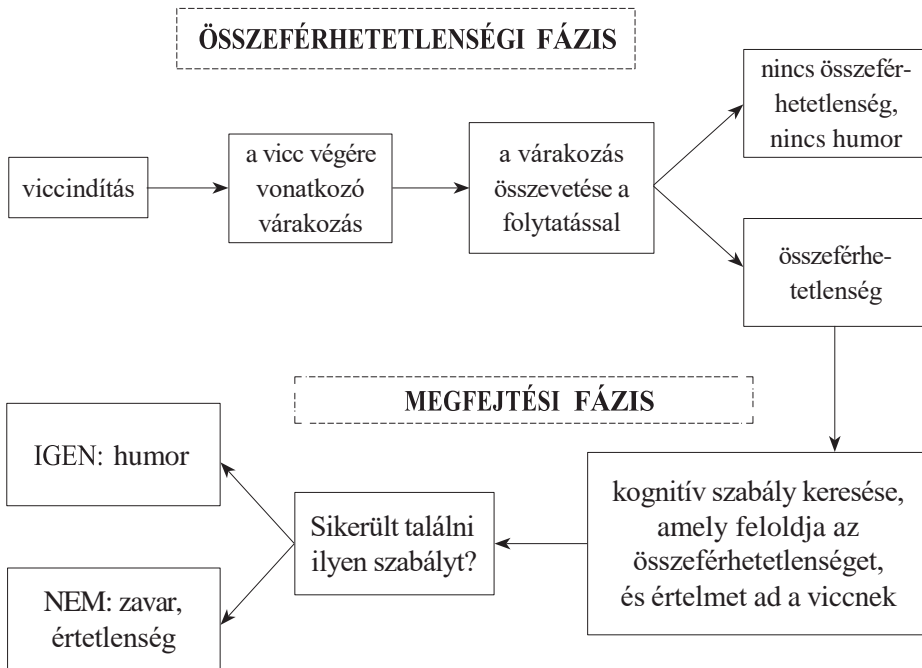
Fónagy szerint a humor alapja az, hogy a közlés „mutató-” vagy „deiktikus mezeje” (azaz a beszédhelyzet a maga valóságában) és a „verbális mező” (azaz a nyelv által teremtett világ) összeütközése (inkongruencia) abszurditást eredményez. Megvizsgálja, milyen tipikus nyelvi és logikai megoldások révén lesz a vicc „egyértelműen kétértelmű”, hogyan sűríti magába a két különböző, ütköző mezőt. Ez a nyelvészeti viccelemzés (lényegében vicctipológia) összefonódik a vicc társadalmi-pszichológiai funkciójának boncolgatásával. Freud (1905/1982) vicc-elmélete éppen azért bizonyult időtállóknak – vélekedik Fónagy –, mert a humorért felelős nyelvi mechanizmusokat hozzá tudta kapcsolni azokhoz a pszichológiai folyamatokhoz, amelyek az álmok, az elszólások és a neurotikus tünetek hátterében is meghúzódnak. A vicc oldja a gátlásokat, csökkenti a feszültséget azzal, hogy mindent a fonák oldaláról szemlél. Nem tiszteli a társadalmi elvárásokat, hanem inkább leértékel – ellentétben inverz műveletével, az eufemizmussal, amely a tabu „megszelídített”, „civilizált” formája. Az eufemizmus elfojtja azt, ami társadalmilag kellemetlen, udvariatlan, mégpedig úgy, hogy nem engedi közvetlenül megnevezni, csupán közvetve, nyelvileg finomítva, megszépítve. A vicc viszont felszabadít a „jólneveltség”, „kulturált viselkedés” és „felnőtt gondolkodás” tanult korlátai alól. Bizonyos mértékig megvédi a beszélőt: „nem ér a nevem”, hiszen „csak viccelek”. De csak bizonyos mértékig, mert a magas erkölcsi értékek devalválása még a humor által „érvénytelenítve” sem minden helyzetben és nem minden kultúrában fest jó képet a viccelőről, akinek az attitűdje óhatatlanul valaki vagy valami ellen irányul, többé-kevésbé agresszív és „gyerekes” (azaz destruktív, legfeljebb közvetve konstruktív). A stilisztá Fónagy számára a viccnek nemcsak az eufemizmussal, hanem a (költői) metaforával való összehasonlítása is kínálja magát: a vicc és a metafora egyaránt jelentéseket sűrít, ki tud fejezni tudatelöttes vagy a tudattalanba visszaszorított tartalmakat, ám a vicc szemantikai tere zárt és félreérthetetlen, míg a metaforáé nyitott, úgyszólván kimeríthetetlen, így nem könnyen nyújtja a feszültség feloldódásának örömét. Minden spekulatív eleme és túláltalánosítása ellenére azért lebilincselő ma is Fónagy eszmefuttatása, mert egyszerre képes láttatni a humor szemiotikai, pragmatikai, szemantikai, grammatikai, társadalom- és mélylélektani, sőt kultúrtörténeti vonatkozásait (a szavak mágikus erejébe vetett hit, az udvari bolond szerepe, a XII–XIII. századi francia *fable* vagy *fabliau* műfaja stb.).

Mások nem merészkednek ilyen messzire: megelégszenek a nyelvi inkongruencia (szabály- vagy normaszegés) minél tömörebb osztályozásával, például a klasszikus retorikából ismert átalakító műveleteket – adjekció (hozzátoldás; pl. csökkenő bérpótlékok: „bérmállás”), detrakció (elhagyás; pl. *hidegháború* helyett „idegháború”), transzmutáció (sorrendcsere; pl. „Össze ne tévessze a boka táját a toka bájával”), immutáció (helyettesítés; pl. „Borsodi – az élet habos oldala”) – a



középpontba állítva (Balázs 2008). E négy átalakító eljárás, kombinálva a nyelvleírási szintek szerinti bontással, kétdimenziós tipológiát eredményez. További bonyodalom azonban, hogy az alak megváltozása kihat a jelentésre, ugyanakkor az alaknak nem feltétlenül kell változnia ahhoz, hogy humoros jelentés keletkezzen. A szójáték általában nem fordítható le más nyelvekre, de nem minden szöveg humora alapul szójátékon. Hányféleképpen lehet „váratlan”, „szokatlan” a nyelvhasználat? Hogyan lehet megragadni ezt a rendkívül színes nyelvi jelenségghalmazt egységes elméleti keretben?

Komolyan véve az elméletalkotás követelményeit, bármilyen „inkongruencia és annak feloldása” típusú elméletnek illeszkednie kell az alábbi modellhez (Suls 1972: 85 nyomán Yus 2016: 69). Az egyszerűség kedvéért maradjunk a vicceknél:



## Forgatókönyv-ütközés?

Az összeférhetlenség detektálásának és a feloldás kognitív mechanizmusának meglepően egyszerű és elegáns kezelése tette népszerűvé Raskin (1985) elméletét, amely két mesterségesintelligencia-kutató kognitív pszichológus, Schank és Abelson (1977) kutatásaiból meríti az alapötletet. Ez pedig az, hogy az emberek világtudása rendezett információegységekben tárolódik: egy-egy kulcsszó nemcsak a saját jelentését hívja elő az elméből, hanem azt a nagyobb információcsomagot (forgatókönyvet) is, amelyhez illeszkedik. Ami része például az *ÉTTEREMBEN* forgatókönyvnek, azt adottnak tekinthetjük, amikor valamilyen éttermi történetet mesélünk, s így a szöveg rövidebb, takarékosabb lehet, a hiányzó elemeket a hallgató majd úgyis kiegészíti a fejében lévő forgatókönyv alapján. Mivel a viccek erőteljesen sűrítik az információt, hatékony eszközüik valamilyen forgatókönyv gyors felidézése akár egy rövid bevezetővel, akár a viccbeli karakterek valamilyen forgatókönyvhöz tartozó szerepének megjelölésével (például: pincér, orvos, rendőr stb.). Schank és Abelson (1977: 57–61) már felveti, hogy különböző forgatókönyvek különböző módokon interakcióba léphetnek egymással, ami humoros hatást kelthet, de Raskin (1985: 99) az, aki előáll azzal a merész általánosítással, hogy egy szöveg akkor vicc, ha két, egymással ellentétes forgatókönyv szerinti értelmezés fedi át részben vagy egészben. Erre épül a *humor szemantikai forgatókönyv-elmélete* (Semantic Script Theory of Humor, röviden: SSTH), amely aprólékosan kibontja a forgatókönyvek elemeit és belső szerkezetét, kitér a forgatókönyvek közötti ellentét típusaira (valószerű és nem valószerű, a várakozásnak megfelelő vagy meg nem felelő, valószínű és kevésbé valószínű), és hogy mi idézi elő a szöveg egy pontján (poén) a forgatókönyvváltást (valamilyen kétértelműség vagy más ellentmondás). Raskinnak könnyű dolga van, ha szemléltetni akarja a forgatókönyv-ütközésből származó humort. Az ő kimerítő elemzése tette a nyelvészeti humorkutatás talán legidézettebb viccévé<sup>1</sup> a következőt:

– *Itthon van a doktor? – kérdi suttogó hangon egy hangszálgyulladástól szenvedő beteg.*

– *Nincs – súgja válaszul az orvos csinos, fiatal felesége. – Jöjjön be gyorsan!*

Itt a két forgatókönyv az *ORVOSNÁL* és a *SZERETŐNÉL*: a poén abból fakad, hogy az orvos csinos és fiatal felesége (lényeges információ!) a beteg suttogó beszédét váratlanul a *SZERETŐNÉL* forgatókönyvbe illeszti be mint a diszkréció jelzését (titkos viszony), s ehhez igazítja viselkedését – ő is suttogva beszél, és gondolkodás nélkül, a legnagyobb természetességgel behívja a látogatót *annak ellenére*, hogy a férje nincs

<sup>1</sup> Vö. a vicc értelmezését Danka István tanulmányában e lapszámunkban (a szerk.).



otthon. Ez a reakció nem egyeztethető össze az ORVOSNÁL forgatókönyvvel, amely a doktor távollétében kizárja az orvosi vizsgálat lefolytatását. Egyetlen észszerű következtetésünk az lehet, hogy az orvosfeleség félreértette a beteg szándékát, potenciális szeretőként tekintve rá. Bekövetkezik tehát a forgatókönyvváltás, így ami első pillantásra váratlannak és összeférhetetlennek (inkongruensnek) látszott, másodjára értelmet (feloldást) nyert egy másik forgatókönyv révén.

Bölcsebb lett volna, ha Raskin nem elméletként, hanem hipotézisként tálalja elgondolását, hiszen egy elméletnek tudományosan igazolt ismeretrendszernek kell lennie, míg a hipotézis ellenőrzésre szorul, az elmélet kiépítésének egy köztes fázisa. Ha minden vicc olyan lenne, mint a fönti, teljesülne a megfigyelési és a leíró adekvátság követelménye, legfeljebb a magyarázat szintjén merülnének fel további kérdések. Csakhogy nem ez a helyzet. Bármely viccgűjteményt figyelmesen tanulmányozva inkább arra fogunk jutni, hogy a viccek tekintélyes hányada nem ilyen. Némiképp meglepő ezért, hogy csak megkésve, viszonylag kevesen és többnyire nagyon óvatosan fogalmazva mondják ki a szakirodalomban, hogy az SSTH érvénytelennek (parciálisnak) bizonyult hipotézis: a vicceknek és más humorjelenségeknek csupán egy részére igaz. Annál is inkább meglepő ez, mivel Raskin (1985: 132) maga emeli ki, hogy fő hipotézisét kétféleképpen lehet empirikusan cáfolni: vagy olyan példákat keresve, amelyekben van forgatókönyv-ütközés, de nem humorosak, vagy olyanokat, amelyek humorosak, de nincs bennük forgatókönyv-ütközés. Brock (2004) nagyon udvariasan rávilágít arra, hogy egy humoros szöveg kettőnél több forgatókönyvet is működésbe hozhat, többszörös inkongruitást teremtve, illetőleg egyazon forgatókönyv is manipulálható úgy, hogy abból humor keletkezzen. Morreall (2004) kevésbé udvarias: viszonylag rövid cikkében játszi könnyedséggel sorol fel olyan példákat, amelyekkel Raskin nem tudna mit kezdeni (magyarul lásd Nemesi 2015a: 130–132). Most csak egyet idézek, 1950-ből (Pv. 43):

*Idős parasztember keresi fel a Belügyminisztériumot, ahol bejelenti, hogy névváltozásért szeretne folyamodni:*

*– Jó, tessék mondani a nevét!*

*– Tulok Mátyásnak hívnak.*

*– Hát ez csakugyan nem tartozik a legszebb nevek közé. És mire szeretné változtatni?*

*– Tulok Sándorra.*

Egyetlen forgatókönyv a vicc alapja: NÉVVÁLTOZTATÁSI KÉRELEM – vagy tágabban: HIVATALI ÜGYINTÉZÉS. Első hallásra a „Tulok” vezetéknev indokolná a kérést a pejoratív köznévi jelentés miatt, de kiderül, a keresztnévvel van inkább baja az idős parasztembernek. S minthogy 1950-ben járunk, természetesen Rákosi Mátyás

megvetésére gondolunk. Ez olyan humoros következtetés, amelynek levonásához nincs szükség másik forgatókönyvre.

Raskin tanítványának, Attardónak az érdeme, hogy az SSTH első revíziója megtörtént (Attardo–Raskin 1991). „*A nyelvi humor általános elmélete*” (the General Theory of Verbal Humor, röviden: GTVH) hangzatos néven publikált koncepció az SSTH kiterjesztését jelenti ún. tudásforrásokkal, amelyek más diszciplínák felé is kinyitják a kaput. Bár az általános elnevezés ellenére a GTVH is a viccekre fókuszál, sőt hangsúlyozott célja a több változatban létező viccek hasonlósági fokának megállapítása, a humoros szövegek sokkal árnyaltabb nyelvészeti elemzését teszi lehetővé. A tudásforrások hierarchiája ekképpen ábrázolható: forgatókönyv-ütközés → logikai mechanizmus → szituáció → célpont → narratív stratégia → nyelv. A forgatókönyv-ütközés kulcsszerepe nem kérdőjeleződik meg, ezt a GTVH örökli az SSTH-tól. A logikai mechanizmus feltárása arra a kvázilogikai érvelésre irányul, amely egy darabig játékosan álcázza, majd utóbb feloldja a forgatókönyv-ütközést. A szituáció a forgatókönyvből eredő háttér a viccek, amely a forgatókönyv bizonyos elemeit előtérbe helyezi, míg másokat mellőz. A célpont a humor áldozata: lehet egy konkrét személy (pl. Monica Lewinsky), egy típus (pl. az agresszív kismalac), egy hivatás (pl. a rendőr) vagy egy etnikum (pl. a skót) képviselője, de lehet átlagember, „semleges” vagy hóbortos karakter is. A narratív stratégia a szövegtípust vagy műfajt írja le (pl. találós kérdés, egyszerű elbeszélés, rövid dialógus bevezetővel, hosszabb dialógus több szereplővel stb.). Végül a nyelv az a paraméter, amely a humor szempontjából funkcióval rendelkező nyelvi eszközök megválasztására vonatkozik. Mint látjuk, a forgatókönyvek egyes alkotóelemei szétszóródnak (pl. célpont, szituáció), más, Raskin (1985) által korábban elhanyagolt tényezők pedig bekerülnek a GTVH-ba (pl. logikai mechanizmus, narratív stratégia). A viccek összehasonlítása aszerint történik, hány tudásforrásban egyeznek, és ha ez a szám egyforma, akkor az a két vicc hasonlóbb, amelyekben magasabbra rangsorolt tudásforrások mutatnak egyezést. Nézzük meg, hogyan fest egy GTVH szerinti rövid és informális viccelemzés (Attardo 2008: 1205–1206):

*Egy óceán fölött szálló repülőgép pilótája bekapcsolja a mikrofont, és bejelenti az utasoknak, hogy mindkét hajtómű meghibásodott, ezért a gép húsz percen belül le fog zuhanni. Kitér a pánik. Egy fiatal nő feláll, és így szól:*

*– Még soha nem voltam együtt férfival. Át akarom élni, mielőtt meghalok. Van valaki, aki megmutatná, milyen érzés igazi nőnek lenni?*

*Egy fiatalember feláll, letépi az ingét, odanyújtja a nőnek, és azt mondja:*

*– Tessék! Vasald ki!*

Mindjárt az elején a REPÜLŐGÉPEN forgatókönyv aktiválódik a fejünkben, azaz elképzélünk egy repülőgépet, amely az óceán fölött száll. A szituációt ez határozza meg a forgatókönyv többi releváns elemével: a pilótával, az utasokkal, a köztük



lehetséges kommunikáció módjával stb. A vicc célpontja – legalábbis első pillantásra – a fiatal nő, aki szokatlan, bár a végveszély miatt bizonyos értelemben akceptálható kérésével működésbe hozza a sZEX forgatókönyvet („férfival együtt lenni”, „megmutatni, milyen érzés igazi nőnek lenni”). Először úgy látszik, mintha a fiatalember e szerint a forgatókönyv szerint kezdene el viselkedni („letépi az ingét”), de a befejezés – odaadja az ingét a nőnek, és azt mondja neki, hogy vasalja ki – egy másik forgatókönyvet (VAsALás) hív elő, amely összeegyeztethetetlen a sZEX forgatókönyvvel. Emiatt a vicc olvasójaként vagy hallgatójaként újra kell értelmeznünk a szöveget. Felfedezzük, hogy a nő szavainak egy másik, aligha szándékolt „szociológiai” értelmezést is lehet tulajdonítani: milyen egy férfival együtt élni, milyen érzés nőnek lenni egy olyan társadalomban, amelyben a házimunkából a nőkre jóval nagyobb rész hárul, mint a férfiakra. A vasalás tipikus házimunka, amelyet jellemzően a nők végeznek, így a VAsALás forgatókönyv belesimul a szélesebb HÁZIMUNKA forgatókönyvbe, és ez ütközik aztán humorosan a sZEX forgatókönyvvel. A vicc ideologikus: valódi célpontjai a nők, nem a benne szereplő konkrét női karakter. Narratív stratégiája egyszerű történetmesélés párbeszédes befejezéssel, ami standard formája a vicceknek. A nyelvi tudásforrás szintjén kell figyelembe vennünk az eufemisztikus, utóbb kétértelműnek bizonyuló kérést, amely teljesen expliciten megfogalmazva (pl. „Van valaki, aki szeretkezne velem?”) nem adna lehetőséget a „félreértésre”, amely a logikai mechanizmus szintjén elemezhető és járul hozzá a GTVH komplex interpretációjához.

Van még egy alakmása a forgatókönyv-elméletnek: a *humor ontológiai szemantikai elmélete* (Ontological Semantic Theory of Humor, röviden: OSTH; Raskin–Hempelmann–Taylor 2009; Raskin 2017), amely nem korrigálni kívánja elődeit, hanem – lépést tartva a komputációs rendszerek fejlődésével – teljes egészében formalizálni. Nem egészíti ki tehát semmilyen új komponenssel a GTVH-t, hanem a nyelvi feldolgozás folyamatát igyekszik automatizálni, hogy a számítógép emberi beavatkozás nélkül levezesse a humoros szöveg forgatókönyveit, és algoritmizálja a köztük lévő ellentétet. Ez igen ambiciózus cél, hiszen az emberi következtetések – Arisztotelész óta tudjuk – enthümatikusak, azaz valószínűsített és implicit premisszákat is sűrűn alkalmaznak, nem beszélve arról, milyen bonyolult feladat betáplálni a számítógépbe a változásnak kitett „világtudást” és jelentéseket (vö. Walton 2008). A statikus tudásforrások magukba foglalják egyrészt az „ontológiát”, amely tartalmazza a nyelvfüggetlenül kódolt fogalmakat és a köztük lévő szemantikai viszonyokat, másrészt a feldolgozott nyelvek lexikonjait, hozzákapcsolva a szavakat az ontológia fogalmaihoz, harmadrészt pedig a tulajdonnevek szótárát, amelyben emberek, országok, szervezetek stb. nevei szerepelnek olyan leírással, amely összeköti őket az ontológiai fogalmakkal és más tulajdonnevekkel. Egy szemantikai szövegelemző program belelát ezekbe az adatokba, és megalkotja a betáplált szöveg (pl. egy vicc) ún. szövegjelentés-reprezentációját. Érdemes felidézni,



hogy Schank és Abelson (1977) eredeti célja is hasonló volt: olyan számítógépes program megalkotása, amely képes feldolgozni a forgatókönyvön alapuló egyszerű történeteket. Más kérdés, hogy Schank (1999/2004) érdeklődése később a statikus forgatókönyvek helyett a tanulás és az emlékezet dinamikus oldala felé fordult.

Raskin lényegében ma is kitart az SSTH alapgondolata mellett: nem reflektál érdemben a fő hipotézisét ért kritikákra, ehelyett a formális szemantika és a számítógépes nyelvészet felé tereli a kutatást. Attardo nemcsak abban hoz újat, hogy szétválasztja a tudásforrásokat, hanem szakít az egyoldalú viccközpontúsággal (Attardo 2001), és jobban hangsúlyozza a humoros szövegek pragmatikai aspektusait. Raskin ugyanis – a generatív nyelvészet programját alapul véve – az anyanyelvi beszélő szemantikai kompetenciáját szerette volna modellezni a forgatókönyvekből kiindulva, de összemosta a megértés szemantikai és pragmatikai tényezőit. Humora tudniillik nem szavaknak és mondatoknak, hanem kontextusba helyezett megnyilatkozásoknak van, ezek pedig elválaszthatatlanok a nyelvhasználat pragmatikai elveitől és a nyelvhasználók szándéktulajdonító-következtető munkájától. Azt Raskin is felfedezi, hogy a vicceknek köze van például a grice-i (1975/2011) maximákhoz, sőt ebből kifolyólag megkülönbözteti a verbális kommunikáció két módját, a „jóhiszemű” (*bona-fide*) és a „nem jóhiszemű” (*non-bona-fide*) kommunikációt. Az előbbi komoly, őszinte információközlési szándékkal jár, és a grice-i együttműködési elv (Cooperative Principle, röviden: CP) vezérli a társalgási maximák betartásával, az utóbbira viszont más alapelv és maximák lennének érvényesek. Amikor viccet mesélünk – vélekedik Raskin –, áttérünk a kommunikáció jóhiszemű módjáról a nem jóhiszeműre, és a következő viccmaximákhoz tartjuk magunkat (1985: 103):

*Mennyiség:* „Pontosan annyi információt adj, amennyi szükséges a vicchez!”

*Minőség:* „Csak olyasmit mondj, ami összeegyeztethető a vicc világával!”

*Viszony/relevancia:* „Csak olyasmit mondj, ami releváns a vicc szempontjából!”

*Mód:* „Mondd el hatásosan a viccet!”

De vajon szükségszerű-e a viccmesélés kivonása a grice-i együttműködési alapelv hatálya alól? Az ugyanis úgy szól, hogy a beszélő társalgási hozzájárulása igazodjon a beszélgetés elfogadott céljához vagy irányához (Grice 1975/2011: 31). Ez a cél vagy irány azonban az interakció során változhat: lehet történetesen a viccmesélés is, s ha éppen viccet mesélünk, amit mindenki elfogad, akkor ehhez a célhoz igazodunk, ennek megfelelően kommunikálunk. Raskin viccmaximái nem új társalgási maximák, hanem egyszerű kontextuális alkalmazásai a grice-i CP alá rendelt maximáknak a viccre mint kommunikációs műfajra vagy cselekvéstípusra (Mooney 2004: 904). Alighanem azért vezeti be Raskin a nem jóhiszemű kommunikációra vonatkozó sajátos együttműködési elvet, mert úgy értelmezi Grice klasszikus cikkének egyes kitételeit, hogy a CP-ben említett cél vagy irány mindig



a lehető leghatékonyabb információcsere, amelynek része az őszinteség (lásd a grice-i minőség kategóriáját): a vicc nem közöl komoly információt, amit pedig közöl, azt nem komolyan, nem „őszintén” közli. Attardo (1994, 2008, 2017) is azt vallja, hogy a viccmesélő ténylegesen megsérti az együttműködési alapelvet, míg mások ezzel nem értenek egyet (például Kotthoff 2006; Dynel 2009; Nemesi 2015b). Mindenesetre „a vicc működési szabályrendszere [...] meggyőzően verifikálja a grice-i maximák létezését” – tegyük hozzá: a Leech-féle (1983) udvariassági maximákét is (Nemesi 2011/2016, 2015a, 2015b) –, és „tulajdonképpen parodizálja a konvencionális társalgást” (Lendvai 2008: 238).

## Merre tovább?

A terület vezető nemzetközi folyóirata, a *HUMOR: International Journal of Humor Research* 1988-ban indult. Első főszerkesztője Raskin volt (1999-ig), majd Attardo tíz éven át (2002–2011), de kettejük szakmai tekintélye, befolyása a mai napig érvényesül a szerkesztőbizottságban (lásd még a következő reprezentatív köteteket: Raskin szerk. 2008; Attardo szerk. 2014, 2017). A néhány éve létrejött publikációs fórumok (*The Israeli Journal of Humor Research*, 2012-től; *The European Journal of Humour Research*, 2013-tól) jelzik az érdeklődés növekedését, miközben persze más rangos nyelvészeti folyóiratok (például a *Lingua*, amelyet nemrég még más szerkesztési koncepció jellemzett) szintén rendszeresen közölnek a nyelvi humorral foglalkozó tanulmányokat.

A forгатókönyv-elméletek utáni korszaknak is meghatározó témája marad az inkongruencia és feloldása mint kétszintű kognitív folyamat. Első fázisát, az inkongruencia felismerését a neo-grice-iánusok (pl. Dynel 2009; Nemesi 2015b) változatlanul a társalgási maximák megsértéséhez kötik – annál is inkább, mivel az egyik módmaxima („Kerüld a kétértelműséget!”) a többi nélkül is erős pillére ennek a magyarázatnak. Az interpretáció második szakaszát, az újraértelmezést a relevanciaelmélet tudja jobban modellezni (Yus 2016). A szemantika térfelén a fogalmi elegyítés vagy integráció elmélete nyithat új távlatokat (Dynel 2011; Jabłońska-Hood 2015; magyarul: Palágyi 2016). De nemcsak a humor megértése, hanem a humoros szándék (lásd a *Journal of Pragmatics* 95. számát 2016-ból), a humorprodukciónak (pl. Schnurr 2010; Hámori 2017) és a humor (ma divatos) műfajai/szövegtípusai (lásd *The European Journal of Humour Research* 4/4, 2016) is vizsgálhatók elméleti igényrel, nem beszélve a kulturális különbségekről (lásd *Language & Communication* 55, 2017). Addig is tehát, amíg egy újabb átfogó nyelvészeti humorelmélet megjelenik a színen, a verbális humor kutatása különböző irányokból folyamatos ösztönzést kap (lásd még T. Litovkina–Barta–Daczi szerk. 2010; Attardo szerk. 2017).



## Források

- ÉKsz.<sup>1</sup> = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972: *Magyar értelmző kézisztár I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz.<sup>2</sup> = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmző kézisztár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pv. = Katona Imre (szerk.) 1994: *A helyzet reménytelen, de nem komoly. Politikai vicceink 1945-től máig*. Budapest: Móra.

## Irodalom

- Adamikné Jászó Anna 2017: Humor, derű és bölcsesség az érvelésben Arany János epikája alapján. *Magyar Nyelvőr* 141/4: 426–465.
- Andor József 2008: Állatviccek kulcsszavai: összevető keret-szemantikai vizsgálat. In Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Budapest: Tinta. 249–256.
- Attardo, Salvatore 1994: *Linguistic Theories of Humor*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Attardo, Salvatore 2001: *Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Attardo, Salvatore 2008: Semantics and Pragmatics of Humor. *Language and Linguistics Compass* 2/6: 1203–1215.
- Attardo, Salvatore (szerk.) 2014: *Encyclopedia of Humor Studies 1–2*. Thousand Oaks (CA): SAGE.
- Attardo, Salvatore 2017: Humor and Pragmatics. In uő (szerk.): *The Routledge Handbook of Language and Humor*. New York: Routledge. 174–188.
- Attardo, Salvatore (szerk.) 2017: *The Routledge Handbook of Language and Humor*. New York: Routledge.
- Attardo, Salvatore – Raskin, Victor 1991: Script Theory Revis(it)ed: Joke Similarity and Joke Representation Model. *HUMOR: International Journal of Humor Research* 4/3–4: 293–347.
- Austin, John L. 1962/1990: *Tetten ért szavak*. Fordította: Pléh Csaba. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Balázs Géza 2008: Különleges és nem különleges figurák. A nyelvi humor alakzatai. In Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Budapest: Tinta. 220–230.
- Brock, Alexander 2004: Analyzing Scripts in Humorous Communication. *HUMOR: International Journal of Humor Research* 17/4: 353–360.
- Dynel, Marta 2009: *Humorous Garden-Paths: A Pragmatic-Cognitive Study*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Dynel, Marta 2011: Blending the Incongruity-Resolution Model and the Conceptual Integration Theory: The Case of Blends in Pictorial Advertising. *International Review of Pragmatics* 3/1: 59–83.
- Fónagy Iván 1970: Viccel a bácsi. Humor és költőiség a nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 94/1: 16–43.
- Fónagy Iván 1982: He is Only Joking (Joke, Metaphor and Language Development). In Kiefer Ferenc (szerk.): *Hungarian Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 31–108.
- Fónagy Iván 2001: *Languages within Language: An Evolutionary Approach*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Forgács Erzsébet 2005: *Nyelvi játékok. Kreativitás a viccekben, a reklámyelvben, a sajtónyelvben és az irodalmi szövegekben*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.



NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

- Freud, Sigmund 1905/1982: A vicc és viszonya a tudattalanhoz. Fordította: Bart István. In uő: *Eszszék*. Budapest: Gondolat. 23–251.
- Goatly, Andrew 2012: *Meaning and Humour*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grice, H. Paul 1975/2011: Társalgás és logika. Fordította: Márton Miklós. In uő: *Tanulmányok a szavak életéről*. Budapest: Gondolat. 27–42.
- Hámori Ágnes 2017: Diskurzusműfaj, séma és forgatókönyv: a „vicc” műfaj sémájának jellemzői és kiépülés dinamikája a társas interakciókban. *Magyar Nyelv* 113/3: 311–329.
- Ittész Mihály 2015: Humor a zenében. *Magyar Művészet* 3/2: 41–49. [http://www.mma.hu/documents/10180/6905962/MM15\\_2\\_bel.pdf/a17bccec-50c7-4933-affd-7a5694609972](http://www.mma.hu/documents/10180/6905962/MM15_2_bel.pdf/a17bccec-50c7-4933-affd-7a5694609972) [2018. 03. 12.]
- Jabłońska-Hood, Joanna 2015: *A Conceptual Blending Theory of Humour: Selected British Comedy Productions in Focus*. Frankfurt: Peter Lang.
- Kiefer Ferenc 2000: A nyelvtudomány néhány tudományelméleti-módszertani kérdése. In Ruzsa Imre (szerk.): *Tertium non datur. Válogatott logikai metodológiai tanulmányok 1984–1990*. Budapest: Osiris. 123–171.
- Kotthoff, Helga 2006: Pragmatics of Performance and the Analysis of Conversational Humor. *HUMOR: International Journal of Humor Research* 19/3: 271–304.
- Leech, Geoffrey N. 1983: *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- Lendvai Endre 1996: *Középkép a verbális humorról*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lendvai Endre 2008: A vicc anatómiája és élettana. In Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor*. Budapest: Tinta. 231–239.
- Martin, Rod A. 2007: *The Psychology of Humor: An Integrative Approach*. Amsterdam: Elsevier.
- Molnár Zoltán Miklós 1998: Szójátékok napjaink nyelvhasználatából. *Magyar Nyelv* 94/1: 49–55.
- Mooney, Annabelle 2004: Co-operation, violations and making sense. *Journal of Pragmatics* 36/5: 899–920.
- Morreall, John 2004: Verbal Humor without Switching Scripts and without *Non-Bona Fide* Communication. *HUMOR: International Journal of Humor Research* 17/4: 393–400.
- Morreall, John 2016: Philosophy of Humor. In Zalta, Edward N. (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/humor> [2018. 03. 12.]
- T. Litovkina Anna – Barta Péter – Daczi Margit (szerk.) 2010: *Linguistic Shots at Humour*. (Humour and Culture; 1.) Kraków: Tertium.
- T. Litovkina Anna – Vargha Katalin – Barta Péter – Hrisztova-Gotthardt Hrisztalina 2013: Nyelvi humor a közmondásferdítésekben magyar, angol, német, francia és orosz példákkal. In Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.): *Sokszíni humor*. Budapest: Tinta. 243–268.
- Nagy Ferenc 1968: A nyelvi humor főbb típusai. *Magyar Nyelvőr* 92/1: 10–22.
- Nemesi Attila László 2011/2016: Társalgási maximák és nyelvi humor. In uő: *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány*. Budapest: Loisir. 135–159.
- Nemesi Attila László 2013: „A nagy vörös óriás föl fog robbanni”: az implikaturák mint a politikai humor kellékei Hofi Géza szilveszteri műsoraiban. In Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.): *Sokszíni humor*. Budapest: Tinta. 35–49.
- Nemesi Attila László 2015a: Melyik pragmatikaelméletnek van a legjobb „humorérzéke”? In Bódog Alexa – Csátár Péter – Németh T. Enikő – Vecsey Zoltán (szerk.): *Használat és hatás: újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban*. Budapest: Loisir. 123–156.



- Nemesi Attila László 2015b: Levels and Types of Breaking the Maxims: A Neo-Gricean Account of Humor. *Intercultural Pragmatics* 12/2: 249–276.
- Nemesi Attila László 2016: Beszédaktusviccek. In Boda-Ujlaky Judit – Barta Zsuzsanna – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *A humor nagyítón keresztül*. Budapest: Tinta. 148–162.
- Palágyi László 2016: A verbális humor kognitív nyelvészeti megközelítése – a lexikai vegyítés és a szemantikai újraértelmezés. *Magyar Nyelvőr* 140/3: 332–346.
- Raskin, Victor 1985: *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht: D. Reidel.
- Raskin, Victor (szerk.) 2008: *The Primer of Humor Research*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Raskin, Victor – Hempelmann, Christian F. – Taylor, Julia M. 2009: How to Understand and Assess a Theory: The Evolution of the SSTH into the GTVH and Now into the OSTH. *Journal of Literary Theory* 3/2: 285–311.
- Raskin, Victor 2017: Script-Based Semantic and Ontological Semantic Theories of Humor. In Attardo, Salvatore (szerk.): *The Routledge Handbook of Language and Humor*. New York – London: Routledge. 109–125.
- Riszovannij Mihály 2008: Irányzatok és kihívások a nyelvészeti humorkutatásban. In Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Budapest: Tinta. 213–219.
- Schank, Roger C. 1999/2004: *Dinamikus emlékezet. A forgatókönyv-elmélet újraértelmezése*. Fordította: Ragó Anett. Budapest: Vince.
- Schank, Roger C. – Abelson, Robert P. 1977: *Scripts, Plans, Goals, and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge Structures*. Hillsdale (NJ): Lawrence Erlbaum.
- Schnurr, Stephanie 2010: Humour. In Locher, Miriam A. – Graham, Sage L. (szerk.): *Interpersonal Pragmatics*. (Handbook of Pragmatics; 6.) Berlin/New York: Walter de Gruyter. 307–326.
- Searle, John R. 1969/2009: *Beszédaktusok*. Fordította: Bárány Tibor. Budapest: Gondolat.
- Séra László 1980: *A nevetés és a humor pszichológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Suls, Jerry M. 1983: A Two-Stage Model for the Appreciation of Jokes and Cartoons: An Information-Processing Analysis. In Goldstein, Jeffrey H. – McGhee, Paul E. (szerk.): *The Psychology of Humor: Theoretical Perspectives and Empirical Issues*. New York: Academic Press. 81–100.
- Szigetvári Iván 1911: *A komikum elmélete*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Szívós Mihály 2014: *A jelaktusok elmélete*. Budapest: Loisir.
- Vargha Katalin 2013: Nyelvi humor a szemantika szintjén a magyar találósokban. In Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.): *Sokszínű humor*. Budapest: Tinta. 212–223.
- Veszelszki Ágnes 2013: Humor a digitális kommunikációban: az internetes mémek. In Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.): *Sokszínű humor*. Budapest: Tinta. 11–25.
- Walton, Douglas 2008: The Three Bases for the Enthymeme: A Dialogical Theory. *Journal of Applied Logic* 6: 361–79.
- Yus, Francisco 2016: *Humour and Relevance*. Amsterdam: John Benjamins.

